

НОВ ОБОБЩАВАЩ ТРУД ВЪРХУ ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКАТА ФИЛОЛОГИЧЕСКА МИСЪЛ

Боян Вълчев. Възрожденските граматика на българския език. Университетска библиотека № 477. София, 2008, 554 стр.

На фона на малкото обобщаващи трудове в областта на историята на българския книжовен език книгата на Боян Вълчев *Възрожденските граматика на българския език* с основание привлича интереса на научната общност. Изследването впечатлява със своя обхват – въз основа на детайлен анализ на всички граматика на българския език от периода на Възраждането са проследени процесите на развитие на родната ни граматическа мисъл. Подобен мащабен проект допринася за изясняване механизмите на формиране на книжовния ни език през новобългарския период и на неговото функциониране, както и за изграждане на една по-цялостна представа за него.

Няма как читателите да не почувстват страстната отдаденост и желанието на автора да пише по избраната тема – доказателство за това са множеството предшестващи тази книга изследвания. Но навлизайки все по-дълбоко в проблематиката и включвайки все повече материал в ползрението на изследователския си интерес, Б. Вълчев успява да систематизира дългогодишните си наблюдения, като не се колебае да коригира някои от първоначалните си изводи. В резултат на това ни се представя една стройна и логична концепция, убедително обоснована чрез прецизен анализ на множество автентични текстове.

Авторът разглежда голямото количество фактологичен материал по начин, който му позволява да проследи тенденциите и да анализира развойните процеси при граматическото описание на българския език през целия период на книжовноезиково развитие, определен като новобългарски. Несъмнен е неговият принос за разкриване на спецификата при осмислянето на езика ни в категориите на езикознанието като наука – анализът на начините, по които се формира това познание, и на инструментариума на граматическо описание запълват сериозна празнина в изследванията до този момент.

Конкретната проблематика е проектирана на практика върху всички основни въпроси на българския език през Възраждането: неговата периодизация, книжовноезиковите школи през XIX в., диалектната основа, ролята на традицията. Разгледани през призмата на развитие на граматическата мисъл, тези въпроси получават различна трактовка, обогатена от новия изследователски ракурс. В същото време се коригират някои утвърдени постановки, а други получават допълнителна аргументация.

Едно от достойнствата на това изследване е пълнотата, прецизността и обективността на описанията и анализите, но не бих пропуснала да отбележа и много доброто организиране на материала и структуриране на отделните части. Материалът е обработен така, че към него са приложени различни подходи – хронологичен, типологичен, системно-структурен, категориален, сравнително-обобщителен, като умелото им комбиниране позволява максимално оползотворяване на богатата информация – както от историците на езика, така и от изследователите на съвременното му състояние. Изяснена е генеалогията и хронологията на редица книжовноезикови норми в съответствие с тяхното представяне в граматиките. Освен оценка на всяка граматика поотделно е направена периодизация и типологизация на цялостната граматическа продукция. А разглеждането на състава на граматиките по езикови категории прави изследването базово за всякакъв тип проучвания върху функционирането им в синхронен и в диахронен аспект. Еднотипното описание на състава на всички граматика позволява да се правят съпоставки между тях с оглед открояване на общото и на различното – подобен подход е напълно адекватен за проследяване на развойните процеси при граматическото описание на езика ни.

Изследователската цел, която си поставя авторът, е успешно реализирана благодарение не само на специалния му филологически профил в областта на историята на книжовния език, но и на широката му професионална компетентност – както чисто езиковедска, така и по отношение на културно-историческия и политическия контекст на възрожденската епоха. За да се анализира и систематизира огромното количество фактологичен материал, авторът се доверява изключително на оригиналните текстове на граматиките, за да се избегнат вторични интерпретации. Паралелно с това са приведени данни и от архивни документи, кореспонденция, материали от възрожденския печат с цел да се очертае цялостната картина на развитие на граматическите възгледи през разглеждания период.

Изборът на описателно-обобщителния метод е подчинен на целта и в този смисъл е най-подходящият. Още повече че настоящата книга представлява етап от един по-мощен проект, предвиждащ проследяване развоя на филологическата мисъл у нас – по тази причина описанието и систематизирането на фактологията е задължителна процедура. Избраният подход е адекватен и с оглед съпоставимост на резултатите, тъй като описателно-обобщителният метод е традиционен и широко прилаган в областта на историята на българския книжовен език. Прецизната работа с материала води до коригиране на някои постановки относно типологията и хронологията на възрожденските граматика и до нови, съвременни квалификации за тяхната същност и функция.

Ценно в работата е съвременното осмисляне на ролята на традицията – този път в полето на граматическото описание на българския език. Нов и оригинален е заявеният подход спецификата на граматическото описание на българския език да се погледне и през призмата на символната му функция – интерпретация, която, предполагам, авторът ще развие по-детайлно при следващия етап от работата си. Намирам сравнението между възгледите на автора на дадена граматика, модела на описание на българския език, който той предлага, и езика на самата граматика за добре прицелено. Така се подчертава условността на граматичния модел.

Освен това, паралелно с историята на граматическата мисъл, се проследява и оценъчният дискурс – коментарите в печатните издания за отделните граматика. Така се установява степента на приетост, престиж и потенциал за въздействие на дадена граматика обратно върху състоянието на книжовния език, върху езиковото съзнание на българите и техните нагласи за ролята на езика в процеса на национално формиране.

В книгата са разгледани всичките 29 граматика на българския език, публикувани в 40-годишен период от време. Някои от тях са били доста популярни и са претърпели редица издания, други са останали непознати за българите през Възраждането. Авторът ги разделя на две основни групи: такива, които са написани на български език и са разпространени сред българите или са останали в ръкопис, и други, които са писани на чужди езици – както от българи, така и от чужденци.

В съответствие с хронологичния принцип – най-естествен с оглед на поставената задача – изложението започва с анализ на граматичната традиция от първите десетилетия на XIX век. Тук най-съществено място с оглед на реалната ситуация е отделено на граматиките на черковнославянския език на Мелетий Смотрички и Аврам Мразович, които са оказали силно влияние върху първото поколение български граматика и са оформили облика на техните трудове. Личното ми мнение е, че това е най-детайлното описание на състава на двете граматика, правено за българския читател. Разгледана е спецификата на рецепция и на някои гръцки, сръбски и румънски източници, за които се знае, че са оказали влияние върху възгледите на нашите граматика. Въз основа на подробен и прецизен анализ на първите три български граматика, „славянобългарски“ според определението на автора, са изведени най-съществените им особености и е определена тяхната типология на базата на общи характеристики на авторите и на

самите текстове, отличаващи се с хетерогенност – смесица от черковнославянски и новобългарски езикови особености, от една страна, и на черти от различни диалекти, от друга. Авторът ги нарича „нулево поколение български граматика“, но не защото омаловажава ролята им за осмислянето на българския в категориите на граматиката като наука, а по-скоро с цел да изтъкне функцията им на свързващо звено между традиционните граматически описания и новото качество на българския книжовен език през Възраждането.

Б. Вълчев е избрал да разгледа *Граматиката на днешното българско наречие* от Юрий Венелин именно след прегледа на трите славянобългарски граматика, а не при останалите граматика, написани от чужденци, с цел да изтъкне коренно различния подход на Венелин при граматическото описание на българския език, доколкото трудът му представлява хронологически първият опит да се опише живият български език. Тази граматика е определена като контрапункт на родната ни граматическа мисъл, макар че остава в ръкопис. За пръв път в книгата на Б. Вълчев подробно са разгледани особеностите на този труд, което стана особено актуално както заради създалата се митология около него, така и заради излезлия през 2002 г. негов български превод. Особеностите на Венелиновата граматика са разгледани в контекста на културната и историческата ситуация през периода, като са отчетени екстралингвистичните фактори, които са се оказали важни при съставянето ѝ. Вълчев е работил много прецизно с текста и е коментирал най-подробно онези пунктове, където някои особености на българския са разгледани за пръв път – предимно фонетични заради работата на руския учен с устни текстове.

Обстойният преглед на текста на *Първичка българска граматика* от Ив. Богоров позволява на Вълчев да изтъкне нейната особена роля в развитието на българската граматическа мисъл и принципната ѝ разлика от по-ранните славянобългарски граматика. За пръв път се появява писание, което най-пълно отговаря на целите на граматика като тип текст, а именно да опише обективно един вече функциониращ книжовен език, изпълняващ ролята на наддиалектна формация, но опиращ се на живата реч на българите, а не на писмените източници. Изтъкнати са реалистичността и липсата на умозрителност при граматическото описание на българския, последователното прокарване на фонематичния принцип при описанието на правописа, рационална и съвременна графична система, адекватното обяснение на фонемата *ъ* и на двойствената природа на фонемата, отбелязвана с двойно *е*, последователността и яснотата при представянето на граматическите категории, защитен е определителният член, който се разглежда като морфема в рамките на думата. Интересна фактология привежда Вълчев и по отношение на „живота“ на двете издания на *Граматиката* на Богоров, като дава различно от общоприетото обяснение на определението „първичка“, а именно: Богоровата граматика за първи път е „нотирала“ новобългарския книжовен език, изграден на североизточна диалектна основа. А фиксацията на този език в граматически труд е станала възможна едва при смяната на първото поколение граматика (духовни лица, произхождащи от югозападните части на България) със светски образовани младежи от Централна България, които успяват да направят видими действителните процеси, развиващи се в новобългарския книжовен език. Дава се квалификацията, че с Богоровата граматика започват „модерните времена“ на българската граматическа мисъл.

При анализа на текста на *Основа за българска граматика* от Йоаким Груев се акцентира върху редуцирането на падежите и запълването на падежните парадигми с несклонени форми, ясното извеждане на категорията вид на глагола и нейното обективно описание, специалното отделяне на еловото причастие, детайлното описание на синтактичните особености. За пръв път са представени правила за проверка на правописа при редукция и асимилация, за пръв път е употребена гражданската азбука в граматическо описание, което е предпоставка за по-широко застъпване на фонетичния

правопис. Вълчев анализира и промените, внесени във второто издание на граматиката, предимно по отношение на по-адекватно описание на глаголните категории – специално на вида, наклонението и глаголните времена – и намаляване броя на падежите, а в областта на синтаксиса – словоред на местоименните клитики, последователност при установяването на правописните правила, стабилизиране на граматическата терминология. Открито е възловото място на граматиката на Й. Груев и тласъкът, който дава тя за по-нататъшното развитие на граматическата мисъл у нас, като се превръща в своеобразен модел за следване и в основа за разработването на единен и общоприет образец за граматическо описание на българския книжовен език.

В така очертаната рамка са разгледани и следващите граматика. С присъщата за автора прецизност и обективност е представена и *Българска граматика* на Тодор Хрулев, като е открит най-същественят ѝ принос – детайлизирано представяне на съгласните звукове по място на учленение. Акцентира се на новостите, намерили място в *Кратка и методическа българска граматика* на Г. Миркович, където за пръв път се отрича наличието на падежи в българския език, макар че терминът се използва. Особено новаторски е подходът на Миркович към местоименната система. Освен това е доразработена проблематиката на вида и спрежението на глагола.

Сред по-значителните граматически трудове преди Освобождението се откроява *Грамматика на новобългарския език* на Ив. Момчилов, отличаваща се с по-нататъшно развитие на граматическото описание на българския език, особено по отношение на пълнотата на интерпретация на глаголния вид и на темпоралната система. Наблюденията върху граматическите описания и по-специално върху текстовете на граматисти, за които се смята, че принадлежат към различни школи, дават основание на Б. Вълчев да коригира общоприетото схващане за съществуването на три книжовноезикови школи.

Вълчев отделя подобаващо място в книгата си и на *Извод из българската граматика* от Н. Първанов, където се предлагат сериозни промени, свързани с опростяване на азбучната система, оказали се неприемливи за образованите българи поради рязкото отгласване от традицията. Разгледана е и *Начална българска граматика* на Т. Шишков – последната цялостна предосвобожденска граматика, в която се откриват синтезирани основните достижения на родната ни граматическа мисъл. Симптоматично в края на разглеждания период се появяват три книги, които разглеждат въпроси на синтаксиса – най-абстрактното равнище на езиковата система и поради това най-трудно податливо на научно описание.

Обстойно са представени и първите български граматика на чужди езици, като за пръв път е описана първата българска граматика, написана на латински от Андреа Пастори и останала в ръкопис. Подобен ракурс разкрива разликите в подхода в сравнение с този на родните ни граматисти, които се придържат в голяма или в по-малка степен към черковнославянския модел. По отношение на граматиките, написани от българи на други езици, са открити резултатите, до които води запознаването със средноевропейската и руската граматическа мисъл. Изтъкната е ролята на тези граматика за запознаването на европейската общественост с особеностите на българския, както и чисто практическите им функции.

Книгата завършва с аналитично обобщение на резултатите от изследването на развоя на граматическата мисъл през Възраждането, като прегледът е направен по отношение на отделните области, които засягат граматичното описание: фонетика, азбучна система, правопис, морфология и синтаксис. Подобно преструктуриране на изводите позволява на автора да проследи развоя на граматичния модел по категории и равнища, като в същото време експлицира разликите между отделните автори и приноса на всеки един от тях в изясняване на същността на отделните части на речта и на синтактичните категории. Подобно систематизиране предоставя добър ресурс за изследване на граматическите категории на съвременния български. Много полезно в

това отношение е онагледяването с таблици, което дава възможност да се проследи генезисът на едно или друго граматическо описание, както и изводимостта на даден възглед от един към друг автор. Граматическите текстове са интерпретирани и от гледна точка на това, че представляват източник за изследване състоянието на книжовния език през разглеждания период.

Акцентира се на специфичните за българската ситуация съотнасяния между традиционния граматически модел, стремежа да се изяснят същностни характеристики на българския, неговото актуално състояние, представата за това, какъв трябва да бъде книжовният език, и усвояването на ново познание във филологическата област. Една от основните цели на граматиките е да се регулират нормите на книжовния език – наддиалектна формация, съществуваща паралелно с диалектите, но натоварена с различни функции, и да се постигне правописно единство във връзка с все по-нарастващата грамотност. За същинска кодификация не може да се говори поради това, че липсват механизмите, които притежава националната държава.

Книгата на Боян Вълчев *Възрожденските граматика на българския език* достойно се нарежда сред най-добрите обобщаващи диахронни изследвания. В нея аналитично са разгледани особеностите, типологията, етапите и тенденциите на развитие на филологическата мисъл през възрожденския период. Трудът представя точна и обективна оценка на граматическата традиция, станала основа на първите граматически описания на българския език, като се отчита образователният и професионалният профил на техните автори. Изяснена е тяхната типология като компилативни – т.нар. „славянобългарски“ граматика са дефинирани като нулево поколение, като в това определение е вплетена преценката, че те представляват основа за създаването на по-късните български граматика. Вълчев внася корекция във възприетото мнение за това, коя е първата българска граматика и определя като такава *Руководство на славеноболгарската граматика* – част от по-обемния труд на Неофит Бозвели и Ем. Васкидович *Славеноболгарское детоводство*.

Изведени са осем показателя за общност на първите български граматика, обяснени са причините за компактното им появяване и това е съществен принос към изследване историята на родната ни граматическа мисъл. На техните граматика типологически се противопоставят останалите граматика от възрожденския период, които по-реалистично следват тенденциите в действително утвърждаващия се книжовен език, ориентиран главно към говоримия – предимно в източнобългарска среда, а не толкова към традиционния черковнославянски. Като първа новобългарска граматика е определена *Първичка българска граматика* на Ив. Богоров, а отпечатаната 15 години по-късно *Основа за българска граматика* на Й. Груев – като първата, в която се откроява прескриптивният компонент и която действително представлява основа на серия граматика, последвали издаването ѝ. Изводите на автора са добра основа за социолингвистично проучване на възрожденската езикова ситуация.

Вълчев прави периодизация на развитието на граматическата мисъл през Възраждането, като проследява динамиката и неравномерността през отделните етапи и техните най-съществени характеристики. Първият етап обхваща времето от средата на 30-те до средата на 40-те години на XIX в., когато излизат т.нар. от автора „славянобългарски“ граматика, запечатали прехода от черковнославянската граматическа традиция към новобългарското граматическо описание. Вторият етап, обхващащ 40-те години на XIX в., е белязан с отпечатването на Богоровата граматика, която за пръв път описва функциониращ в монодиалектна среда книжовен език. Третият етап, отличаващ се с по-отчетливо влияние на модерната европейска граматическа мисъл, продължава от края на 50-те години до Освобождението. Появяват се първите синтактични описания и авторите на граматика представят своя правописна платформа. Граматическото описание все по-успешно кореспондира с новата социолингвистична

ситуация – с наличието на по-голяма хетерогенност на езика, свързана с урбанизацията.

Трите граматиките от първия етап (30-те години на XIX в.) – на Неофит Бозвели и Е. Васкидович, на Неофит Рилски и на Хр. Павлович – се отличават с хетерогенност между живи и изкуствено привнесени от черковнославянския езикови елементи и конструират език, който реално не се използва. Ценното в тях обаче е това, че правят достойствие на образованите българи граматическата традиция и поставят на обсъждане проблемите на езика и ползата от образование на роден език – най-вече чрез пространните си уводи. На следващият етап, когато се появява граматиката на Ив. Богоров, ситуацията е различна – българският книжовен език, основан върху говоримия език, вече започва да функционира като самостоятелна система, отличаваща се с престижност. Граматиката на Й. Груев е типологически различна от Богоровата, която по същество е монодиалектна. Въпреки разликите граматическата традиция е тази, която осъществява единството на трите етапа. Основната тенденция се състои в това, че паралелно с процеса на опознаване особеностите на българския език неговото описание става все по-реалистично. Някои от граматиките се отличават с оригиналност, прозорливост и задълбоченост при изясняване същността на отделните граматически категории, други – с по-скромен принос и предимно компилативен характер.

Достойнство на книгата на Б. Вълчев е това, че конкретната проблематика е разгледана в цялостния културно-исторически контекст на епохата, анализирани са възможните влияния, факторите, под действието на които се оформя една или друга граматическа концепция, приемствеността между отделните граматиките, както и взаимната обусловеност между образователните процеси, развоя на книжовния език и развитието на граматическата мисъл.

В крайна сметка Вълчев формулира подхода в граматиките на българския език като „избързващо-изоставаш“ – в тях се дават правила с прескриптивен характер, почерпани от класически граматиките, но неперспективни спрямо българския книжовен език. Добре представени са и другите функции на граматиките – те подпомагат процеса на национална идентификация, изясняват същностни особености на новобългарския книжовен език, очертават разликите му с черковнославянския и със старобългарския, съдействат за унификация и установяване на правописно единство. Достига се до извода, че най-голямо влияние върху унифициране на езиковите норми имат описанията на правописа, азбуката и фонетиката.

Книгата е снабдена с няколко показалеца – на имената, на термините, на таблиците, както и с резюмета на английски, немски и руски език, което оптимизира възможностите да се използва като справочник за различни цели.

Написана с вещина и професионализъм, книгата на Боян Вълчев *Възрожденските граматиките на българския език* се нарежда сред най-добрите изследвания в областта на историята на новобългарския книжовен език. Тя представлява принос и към изследване на епохата на Българското възраждане и специално на процесите на формиране на национално съзнание, тъй като граматиките са едни от най-важните текстове, създавани от една нация. Те имат за цел да опишат книжовния език като наддиалектна формация, която обединява и легитимира националната общност. Чрез тях се оповестява уникалността на нейния език, което е сериозен аргумент за правото ѝ да се развива самостоятелно.

ТАТЯНА АЛЕКСАНДРОВА